

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2023).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/QFIQ7745

ДИПЛОМАТИЧЕСКОТО ПРАТЕНИЧЕСТВО НА БЪЛГАРСКАТА ЦАРИЦА МАРИЯ ПРИ ЙЕРУСАЛИМСКИЯ ПАТРИАРХ ГРИГОРИЙ И ЕГИПЕТСКИЯ СУЛТАН БАЙБАРС I ОКОЛО 1276 Г.

Красимир КРЪСТЕВ*

THE DIPLOMATIC EMBASSY OF THE BULGARIAN EMPRESS MARIA TO THE JERUSALEM PATRIARCH GREGORY AND TO THE EGYPTIAN SULTAN BAYBARS I AROUND 1276

Krasimir KRASTEV

Abstract: *Around 1276, the Bulgarian empress Maria (1268/9–1279), the third wife of Emperor Constantine Tih Asen (1257–1277), sent envoys to the Mamluk Sultanate to negotiate with both the Jerusalem Patriarch Gregory (before 1274–1281, † before 1291) and Sultan Al-Malik az-Zahir Rukn ad-Din Baybars al-Bunduqdari (1260–1277). The delegation, which was headed by the cleric Joseph Katharos, aimed at the creation of an ecclesiastical and political alliance against the Byzantine Empire. This diplomatic move was carried out in response to the Union of Lyons concluded in 1274 between the Patriarchate of Constantinople and the Roman Church. The Eastern Patriarch supported the anti-Uniate policy of the Bulgarian Empire, but the attempt to build a military coalition with the Mamluks failed.*

Keywords: *Empress Maria; diplomatic mission; Mamluk Sultanate; Palestine; Patriarch Gregory; Sultan Baybars I.*

През 70-те години на XIII в. българският цар Константин Тих-Асен (1257–1277) отстъпил водещата роля в държавата на своята съпруга царица Мария (1268/9–1279). За известен период от време именно тя била фактическият владетел на Българското царство и се разпореждала с вътрешната и външната му политика. Доказателство за това е изпращането от нейно име на пратеници, които да водят преговори както с йерусалимския патриарх Григорий (преди 1274–1281, † преди 1291), така и с мамелюкския султан Ал-Малик аз-Захир Рукн ад-Дин Байбарс ал-Бундукдари (1260–1277).

---

* **Красимир Кръстев** – доктор по история, доцент, катедра „Архивистика и методика на обучението по история“, Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“; България; @terteroba@abv.bg

Като основен мотив за разглежданото историческо събитие се изтъква опитът на българската владетелка да се противопостави на униатската политика на своя вуйчо – византийския василевс Михаил VIII Палеолог (1259–1282). Още през 1274 г. била сключена т.нар. Лионска уния с папа Григорий X (1271–1276), чрез която Цариградската патриаршия признала върховенството на Римската църква. По този начин временно императорът успял да неутрализира завоевателните планове на неаполитанския крал Шарл д'Анжу (1266–1285) на Балканите. Освен това византийският патриарх Йосиф I Галесиот (1266–1275; 1282–1283), който бил сред противниците на унията, бил свален и заменен с патриарх Йоан XI Век (1275–1282), неин поддръжник. Срещу действията на Михаил VIII се обявила не само българската царица, но и тогавашният търновски патриарх Игнатий (70-те години на XIII в.), който е наречен „стълб на правосъдието“ в приписката на Вася Граматик от 1276/1277 г. [Дуйчев, И. П., 1944, с. 279–280; 417–418; Гюзелев, В. 1985, с. 114–115]. Като друга причина за пратеничеството на българската владетелка се сочи желанието ѝ да се противопостави на политическия съюз между Византийската империя и Златната орда. Към всичко това следва да се добави и личната вражда на царица Мария с византийския император [Дринов, М. 1873, с. 30–42; Иречек, К. 1978, с. 319–321; Златарски, В. III, 2007, с. 529–536; Мутафчиев, П. II, 1943, с. 146–147; Setton, K. I, 1976, pp. 106–122; История на България, 3, 1982, с. 276–277; Fine, J. 1987, pp. 186–187; Павлов, П. 1989, с. 15–16; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 454–455; Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 513–514; Гюзелев, В. 2009, с. 258–259; Младенов, М. 2009, с. 175; Georgieva, S. 2012, p. 447; Madgearu, A. 2017, pp. 260–261; Pahlitzsch, J. 2014, pp. 138–139; Божилов, И. II, 2017, с. 387–388; Георгиева, С. 2019, с. 102–103].

Единственият източник, даващ информация за пратеничеството на българската царица, което изследователите обикновено датират между 1275 и началото на 1277 г.¹, е съчинението „Исторически записки“ на Георги Пахимер (1242 – около 1310). По думите на византийския историк българската владетелка получавала сравнително редовна информация за събитията в империята, тъй като вестите ѝ били донасяни от монаси, които просели подаяния от нея. По този начин ненавистта ѝ към унията и императора, който освен всичко друго бил във вражда с по-голямата си сестра – монахиня Евлогия (преди 1220–1284), майка на царица Мария, достигнала своята връхна точка и я подтикнала към постъпки, които съвсем не подобавали на женската ѝ природа. [Georgius Pachymeres, 2, 1984, pp. 544–545; ГИБИ, X, 1980, с. 169–170; Славова, М. 2018, с. 600]. От тези сведения произтича изводът, че владетелката на Българското царство поддържала тайни контакти с опозиционните сили във Византийската империя, които били противници на униатската политика на своя владетел [Дринов, М. 1873, с. 40–41; Иречек, К. 1978, с. 321; Norden, W, 1903, S. 586; Златарски, В. III, 2007, с. 535–536; Ostrogorsky, G. 1963, S. 382; Мутафчиев, П. II, 1943, с. 147; Evert-Kappesova, H. 1949, p. 32; Geanakoplos, D. J. 1959, p. 274; Nicol, D. 1961, pp. 3, 15; Nicol, D. 1993, p. 54; История на България, 3, 1982, с. 277; Fine, J. 1987, p. 187; Павлов, П. 1989, с. 16; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 339, 454; Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 514; Младенов, М. 2009, с. 175; Божилов, И. II, 2017, 388].

¹ Тъй като годината не е абсолютно сигурна, най-коректно изглежда пратеничеството да се датира около 1276 г. [Georgius Pachymeres, 2, 1984, 544, n. 3 (Албер Файе); Божилов, И. 2010, с. 71; Pahlitzsch, J. 2014, p. 139]. Някои историци отнасят пратеничеството малко след сключването на Лионската уния през 1274 г. [Мутафчиев, П. 2, 1943, с. 147]. Други го датират в 1275 г. [Салюм, С. 1987, с. 34]. Трети смятат, че събитието се е случило през 1276 г. [Poussines, P. 1835, p. 761; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 339, 454; Ангелов, П. 2009, с. 146]. Четвърти го разполагат хронологически към 1276–1277 г. [Златарски, В. III, 2007, с. 535]. По-прецизен опит за датировка, при който обаче се изхожда от погрешната представа, че става дума за две отделни пратеничества, е направен от френския византолог Албер Файе, който отнася тези събития към 1276 г., но не изключва възможността те да са се състояли през 1275 и дори в началото на 1277 г. [Failler, A. 1981, pp. 235–236]. Имайки предвид военните кампании, които били водени от султана, Пламен Павлов датира събитието през пролетта, лятото или есента на 1276 г., когато монархът е бил в Сирия [Павлов, П. 1989, с. 22–23].

Всички описани по-горе обстоятелства накарали царица Мария да изпрати пратеничество в Близкия Изток, предвождано от някой си Йосиф Катар [PLP, 5, 1981, № 10135; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 339 – 340]. Подробностите около разглежданото историческо събитие са представени по следния начин от Георги Пахимер²:

„Мария изпраща в Палестина заедно с други хора Йосиф, когото всъщност наричаха Катар, едновременно да разясни на патриарха на Елия случилото се и да настрои срещу императора султана, доколкото беше възможно, така че онзи оттам, а българите оттук, обединени, да започнат да разоряват земите на императора. Защото и на Бога императорът бил омразен, тъй като престъпил неговата религия, а нищо друго не предизвиквало Бога да се настрои срещу хората, освен ако те престъпват вярата в него, общоприета от самото начало. Впрочем на патриарха изглеждаше, че пратениците на Мария говорят истината, защото той от други чу за станалото. Затова, като се изключи фактът, че те с добавки преувеличаваха събитието, той ги приемаше за посланици на истината, но не се главоболеше [за мотивите] на този, който ги праща, а беше уверен, че хората на Атанасий в Александрия и на Евтимий в Антиохия вършат онова, което се изискваше и сам той да прави.“ (τὸν γὰρ Ἰωσήφ σὺν ἄλλοις, ὃν δὴ καὶ Καθαρὸν ὀνόμαζον, πέμπει πρὸς Παλαιστίνην, ἅμα μὲν τῷ τῆς Αἰλίας πατριάρχῃ τὰ πραχθέντα διασαφήσοντα, ἅμα δὲ καὶ τὸν σουλτάν κατὰ βασιλέως ὡς ἐνὸν ἐκεῖνῳ παρακινήσοντα, ὥσθ' ἅμα ἐκεῖνον μὲν ἔνθεν, Βουλγάρους δ' ἐνεῦθεν συνελθόντας τὴν χώραν τοῦ βασιλέως κακοῦν· εἶναι γὰρ καὶ τῷ θεῖῳ ἀπηχθημένον τὸν βασιλέα, ὡς παραβάντα τὴν πρὸς ἐκεῖνον θρησκείαν, οὐδὲν δ' ἄλλο εἶναι τὸ κινεῖν Θεὸν ἐπ' ἀνθρώπους ἢ τὸ παραβῆναι σφᾶς τὴν πρὸς ἐκεῖνον νομιζομένην δόξαν ἀρχῆθεν. Τῷ μὲν οὖν πατριάρχῃ οἱ παρὰ τῆς Μαρίας πεμφθέντες πιστὰ λέγειν ἐδόκουν, καὶ παρ' ἄλλων μαθόντι τὰ γεγρονότα· ὅθεν καὶ παρὰ μόνον τὸ μεγαθύνειν προστιθέντας τὸ πρᾶγμα, ἀληθινοὺς πρέσβεις εἶχε καὶ οὐκ ἐπολυπραγμόνει τὸν πέμπσαντα, ἐπίστευε δὲ τοὺς περὶ τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιον καὶ γε τὸν Ἀντιοχείας Εὐθύμιον ἐκεῖνο πράττειν ὃ καὶ μόνος ἤξιούτο ποιεῖν) [Georgius Pachymeres, 2, 1984, pp. 544–547; Славова, М. 2018, с. 600–601].

От представения текст става ясно, че българското пратеничество направило опит за изграждане на църковен съюз с елийския (йерусалимския) патриарх³, който от други източници вече бил запознат с църковната политика на византийския император [Дринов, М. 1873, с. 41, бел. 21; Златарски, В. III, 2007, с. 536; Мутафчиев, П. II, 1943, с. 147; История на България, 3, 1982, с. 277; Салюм, С. 1987, с. 34; Ангелов, П. 1988, с. 174; Павлов, П. 1989, с. 16; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 339, 454; Georgieva, S. 1995, p. 182; Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 514; Ангелов, П. 2009, с. 145–146; Georgieva, S. 2010, pp. 125–126; Узелац, А. 2013, с. 28; Pahlitzsch, J. 2014, p. 139; Божилов, И. II, 2017, с. 388; Koutrakou, N. 2020, p. 364].

С оглед анализа на информацията трябва да се отбележи, че Йосиф Катар не бил случаен човек. Без съмнение ставало дума за пратеник с голям авторитет, на когото била поверена отговорна задача – да води преговори с йерусалимския патриарх, а след това – и с владетел на чужда държава [Павлов, П. 1989, с. 16, бел. 8; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 340; Ангелов, П. 2009, с. 146]. Като се има предвид прозвището „Катар“ (от гр. – „чист“) [ГИБИ,

² По-старият български превод на този откъс гласи: „Тя изпрати в Палестина Йосиф, когото наричаха и Катар, заедно с други да осведоми елийския патриарх за станалото, а същевременно, доколкото му е възможно да възбуди султана против императора, на едновременно той оттам, а българите оттук да се съберат и опустошат земите му. Императорът бил омразен и на Бога като нарушител на вярата в него, а нищо друго не опълчвало Бога против хората [така], както нарушаването от тях на установената от него от старо време вяра. На патриархът се струваше, че пратениците на Мария говорят верни неща, тъй като той научаваше за станалото и от други. И затова въпреки преувеличаването на нещата той смяташе, че пратениците говорят истината, и не се интересуваше от този, който ги е пратил, а вярваше, че хората около александрийския Атанасий и антиохийския Евтимий ще направят онова, което и сам той би решил да стори“ [ГИБИ, X, 1980, с. 170].

³ Заключение, че по време на пратеничеството е бил посетен и александрийският патриарх [Узелац, А. 2013, с. 28], се дължи на недоразумение.

Х, 1980, с. 170, бел. 151; Павлов, П. 1989, с. 16, бел. 8; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 339–340], а и църковния характер на мисията, най-вероятно той бил духовно лице. Етническият му произход не е посочен в извора [Ангелов, П. 2009, с. 146]. В науката е изказана хипотеза, че става дума за българин, тъй като той преговарял от името на българската държава и Църква [Павлов, П. 1989, с. 16, бел. 8]. Нещо повече, някои изследователи допускат, че пратеникът бил представител на антиуниатското светогорско манастихство [Павлов, П. 1989, с. 16, бел. 8; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 340], а българите предприели ответни действия срещу разоряването на Зографския манастир от западни наемници на 10 октомври 1275 г., което било вдъхновено от византийския император Михаил VIII Палеолог [Иванов, Й. 1970, с. 437–440; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 226–227]. В използвания източник е уточнено, че Йосиф Катар бил изпратен заедно с други пратеници, неназовани поименно, като се предполага, че става дума за дипломати и военни [Павлов, П. 1989, с. 16, бел. 8; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 340]. Не без основания се допуска още, че сред тях вероятно е имало и знатни кумани [Павлов, П. 1989, с. 22; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 455; Узелац, А. 2013, с. 28–29], които трябвало да улеснят преговорите със султан Байбарс⁴, който произлизал от кипчакската степ [Georgius Pachymeres, 1, 1984, pp. 234–235], не знаел арабски език, поради което си служил с преводачи, и попълвал редиците на армията си с кумани от татарската „Златна орда“ [Павлов, П. 1989, с. 18–19; 21–22; Плетнева, С. А. 1990, с. 183; Пилипчук, Я. В. 2013, с. 200; Пилипчук, Я. В., Сабитов, Ж. М. 2015, с. 124–128; Саки, К. 2020, с. 36–38]. В „Исторически записки“ на Георги Пахимер няма изрично указание, че планът на българската владетелка е бил съгласуван с майка ѝ Ирина Палеологина (монахиня Евлогия), както и с нейните привърженици в Цариград [Дринов, М. 1873, с. 41; Златарски, В. III, 2007, с. 536; Setton, K. I, 1976, p. 120], но предвид на конфликта им с императора, това е напълно вероятно. Успоредно с това изглежда царица Мария успяла да убеди в успеха на начинанието си българското болярство и духовенство [Златарски, В. III, 2007, с. 536].

Оттук нататък е необходимо да се даде отговор на въпроса защо Григорий [Παλαδόπουλος, X. 1910, σ. 412; PLP, 2, 1977, № 4589], чието име е споменато малко по-нататък в изложението на Георги Пахимер [Georgius Pachymeres, 2, 1984, pp. 546–547], е наречен „патриарх на Елия“, (елийски патриарх). Причината за това е свързана с традицията на византийските автори да архаизират етноними, ойконими, патроними и други названия, а в този случай се визира римската колония Елия Капитолина (Aelia Capitolina) [Georgius Pachymeres, 2, 1984, p. 545, n. 4], която възникнала в непосредствена близост до Йерусалим (дн. Израел) при управлението на римския император Адриан (117–138). Това се случило около 130 г., но със сигурност преди въстанието на Симон Бар-Кохба от 132–135 г. Названието „Елия“ произлиза от родовото (гентилно) име на императора – Публий Елий Траян Адриан (Publius Aelius Traianus Hadrianus) [Opper, T. 2008, pp. 38, 43, 90, 129, 135; Weksler-Bdolah, S. 2020, pp. 51–60].

В разглеждания текст са упоменати още двама висши духовници – александрийският патриарх Атанасий II (около 1275/6 – около 1315) и антиохийският патриарх Евтимий (преди 1258–1277), за които Георги Пахимер споменава и на други места в съчинението си [Georgius Pachymeres, 2, 1984, pp. 338–339; 354–355; 406–407]. В тази връзка трябва да се има предвид, че през 1275 или 1276 г. Атанасий избягал от мамелюките в Цариград, където византийският император Михаил VIII Палеолог и неговият син Андроник Палеолог му предоставили манастири, за да му осигурят резиденция и доходи [Παλαδόπουλος, X. 1985, σ. 564–565; PLP, 1, 1976, № 413; Faiiller, A. 1977, pp. 43–47; ODB, I, 1991, p. 219]. През 1275 г. във византийската столица се озовал и Евтимий, след като успял да се спаси от пленничеството си при Левон III (1269–1289), владетел на Киликийска Армения [PLP, 3, 1978, № 6267]. От друга страна, в приведения по-горе превод [Славова, М. 2018, с. 601] се създава впечатлението, че по вре-

⁴ Твърдението, че султан Байбарс имал родствена връзка с Тертеровци [Комсалова, Р. 2019, с. 356–357], е неаргументирано. Отново там неправилно са предадени думите на Георги Пахимер, който никъде не съобщава, „че в пратеничеството имало и военни лица“. Изводът, че въпросните български пратеници са поставили началото на контактите с мамелюкски Египет, също е некоректен.

ме на българското пратеничество в Палестина източните патриарси все още са пребивавали в Александрия (дн. Египет) и Антиохия (Сирия, дн. Антакия, Турция), което не отговаря на действителността. Поради тази причина в конкретния случай е необходимо да се отдаде предпочитание на превода, направен от френския учен Виталиан Лоран (1896–1973), поместен в изданието на Албер Файе⁵, тъй като съответства на историческата обстановка по това време, т.е. *“Athanasie d’Alexandrie et Euthyme d’Antioche”* (Атанасий Александрийски и Евтимий Антиохийски) [Georgius Pachymeres, 2, 1984, p. 546].

В науката са изказани различни становища за реакцията на първосвещеника в Йерусалим, както и за евентуалното участие на другите двама църковни предстоятели в съюза срещу византийския император Михаил VIII Палеолог. Веднага трябва да се отхвърли интерпретацията, че Григорий не се противопоставял на Лионската уния [Славова, М. 2018, с. 601, бел. 17].

Съгласно обяснението на Васил Златарски (1866–1935) йерусалимският патриарх застанал на страната на Българското царство и дори се наел да действа самостоятелно, в случай че останалите източни патриарси вземели решение да подкрепят политиката на василевса [Златарски, В. III, 2007, с. 536–537]. Както личи от изводите му обаче, той използва стария руски превод на „Исторически записки“ [Георги Пахимер, 1862, с. 395], който не се отличава с особена прецизност, понеже нерядко преводачът не превежда, а преразказва текста [Славова, М. 2018, с. 598].

Според някои съвременни български историци патриарх Григорий подкрепил българите и дори се наел да привлече александрийския и антиохийския патриарх в съюза срещу императора, както и антиуниатските кръгове във византийската столица [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, с. 514; Божилков, И. II, 2017, с. 388]. По този повод е важно да се отбележи, че без съмнение йерусалимският патриарх е бил солидарен с претенциите на българите [Мутафчиев, П. II, 1943, с. 147; Pahlitzsch, J. 2014, p. 139]. Той дори е публикувал трактат, насочен срещу Лионската уния, написан под инструкциите му от византийския теолог Георги Мосхабар (XIII в.) [Laurent, V. 1929, pp. 153–155; Pahlitzsch, J. 2014, p. 139, n. 43]. От друга страна, палестинският първосвещеник по-скоро се надявал на кръговете около александрийския и антиохийския патриарх [Павлов, П. 1989, с. 21, бел. 31; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 339, 454] да ги убедят в правотата на антиуниатите, а в текста отсъства информация, че той е поел ангажимент пред българските пратеници. Позицията на александрийския и антиохийския патриарх се потвърждава и от по-нататъшните данни на Георги Пахимер, на които не е обърнато достатъчно внимание в историографията. По-специално, византийският историк пише, че мнението на елийския патриарх Григорий било напълно обосновано. Непосредствено след това в текста са представени сведения за премеждията на антиохийския предстоятел в Армения, за избавлението му, както и за установяването му в Цариград. Сходна била и съдбата на александрийския патриарх, който по думите на Георги Пахимер живеел сред безбожници и понесъл много обиди, така че също потърсил убежище при василевса. Ето защо той запазил мълчание във връзка с новите решения на Църквата и намерил за неизгодно нарушения ред да бъде възстановен [Georgius Pachymeres, 2, 1984, pp. 546–547]. По този начин патриарсите Евтимий и Атанасий на практика се поставили в услуга на византийския владетел, ползвайки се от милостта му [Успенский, Ф. И., III, 1948, с. 651].

Другата цел на българските пратеници била да настроят египетския султан срещу император Михаил VIII Палеолог и да изградят военен съюз, така че да го нападнат от две страни и да разорят земите му. Поради тази причина българите посетили двора на Байбарс, за да го убедят да се включи в антивизантийска коалиция, редом с Българското царство, но така и не им била предоставена възможност да се срещнат с мюсюлманския владетел [Дринов, М. 1873, с.

⁵ За разночетенията срв. целия превод на проблемния откъс: *“il croyait au reste qu’Athanasie d’Alexandrie et Euthyme d’Antioche, ainsi que leur entourage, faisaient ce qu’en réalité il était le seul à être prié de faire”* (впрочем той вярваше, че Атанасий Александрийски и Евтимий Антиохийски, заедно с тяхното обкръжение, вършеха това, което в действителност сам той беше помолен да направи) [Georgius Pachymeres, 2, 1984, p. 546].

41 и бел. 21; **Иречек, К.** 1978, с. 321; **Norden, W.** 1903, S. 586; **Laurent, V.** 1927, p. 404; **Златарски, В.** III, 2007, с. 536–537; **Мутафчиев, П.** II, 1943, с. 147; **Успенский, Ф. И.** III, 1948, с. 651; **Geanakoplos, D. J.** 1959, p. 274; **Setton, K.** I, 1976, p. 120; **История на България**, 3, 1982, с. 277; **Салюм, С.** 1987, с. 34; **Ангелов, П.** 1988, с. 174; **Павлов, П.** 1989, с. 16; **Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П.** 2012, с. 339; 454–455; **Georgieva, S.** 1995, p. 182; **Ангелов, П.** 1999, с. 139–140, бел. 133; **Божилов, И., Гюзелев, В.** 1999, с. 514; **Ангелов, П.** 2009, с. 146; **Божилов, И.** 2010, с. 71; **Georgieva, S.** 2010, pp. 125–126; **Узелац, А.** 2013, с. 28; **Pahlitzsch, J.** 2014, p. 139; **Madgearu, A.** 2017, p. 261; **Божилов, И.** II, 2017, с. 388; **Koutrakou, N.** 2020, p. 364].

В „Исторически записки“ на Георги Пахимер⁶ се казва: „А що се отнася до султана, тяхното пратеничество беше съвсем неочаквано за него, тъй като друг път при предишните управници на Египет такова пратеничество никога не бе имало. И освен това, тъй като народът на българите не беше известен, че да бъде въвеждан до държава, той изпитваше подозрение към пратеничеството и мълчаливо го отпрати“ (*Τῷ δὲ γὰρ σουλτὰν παρ’ ἐλπίσιν ἦν πάντα ἢ ἐκεῖνων πρεσβεία, ὡς μηδέποτε ἄλλοτε γενομένη τοῖς πρὸ αὐτοῦ τῆς Αἰγύπτου ἄρχουσι προσέτι δὲ καὶ τὸ ἔθνος τῶν Βουλγάρων μὴ περιφανὲς ὄν ὥστε καὶ εἰς ἀρχὴν ἀνάγεσθαι, ἐν ὑπονοίαις τὴν πρεσβείαν ἐποίει καὶ σιγηλῶς ἀπέπεμπε*) [**Georgius Pachymeres**, 2, 1984, pp. 544–547; **Славова, М.** 2018, с. 601].

От съществена важност е да се уточни, че през разглеждания период Палестина е била под властта на мамелюките [**Παλαδόπουλος, Χ.** 1910, σ. 416]. Следователно става дума за едно и също дипломатическо пратеничество [**Павлов, П.** 1989, с. 23], а не за две отделни [**Failer, A.** 1981, p. 236]. По него време българите осъществили две последователни дипломатически мисии на територията на Мамелюкския султанат, изминавайки хиляди километри по вода и суша. Тъй като в източника липсват подробности за самото пътешествие, единствено може да се предполага какъв е бил маршрутът му. Не е ясно например коя е била началната точка на пътуването по море, макар че ако българските пратеници са получили съдействие от антиуниатските кръгове около монахиня Евлогия, не е изключено изходният пункт да е била византийската столица Цариград. Със сигурност българите са плавали с кораб през Средиземно море и преминавайки покрай о. Кипър, са достигнали до Източното Средиземноморие. С голяма доза увереност може да се предположи, че пратениците са акостирали в гр. Яфа (дн. Израел), който султан Байбарс завладял още през 1268 г., тъй като както през Средновековието, така днес, там е разположено най-близкото пристанище до Йерусалим. То било често посещавано от християнски поклонници, които значително стимулирали търговията в селището. От крайбрежието на Средиземно море по суша пратениците вероятно са преминали по традиционния маршрут на югоизток през гр. Рамла (дн. Израел) и по този начин са достигнали до Йерусалим, където се е намирало седалището на патриарха [**Семенова, Л. А.** 1966, с. 24, Приложение, с. 181; **Khwaiter, A.-A.** 1978, pp. 96–97; **The Encyclopedia of Islam**, I, 1986, p. 1125; **Chareyron, N.** 2005, pp. 70–77; 199–200; **The History and Archeology of Jaffa**, 1, 2011, pp. 127–128]. Всъщност маршрутът Яфа – Рамла – Йерусалим неведнъж е описван от западни автори относно поклоннически пътувания до Светите земи през XIII в. [**Pringle, D.** 2012, pp. 168–169; 173, 206; 213–214]. Оттук нататък посоката на пратеничеството отново става неясна, тъй като в източника не е уточнено какво е било местонахождението на султана по това време. Единственото географско указание в случая се съдържа в израза „при предишните управници на Египет“, което на пръв поглед навежда на мисълта, че българските пратеници са се насочили именно към столицата Кайро. От друга страна, през периода 1275–1277 г. мюсюлманският владетел водил войни, а част от военните кампании били оглавени лично от него, така че този въпрос остава неизяснен. Със сигурност се знае, че султан Байбарс пребивавал в Кайро през януари 1276 г., където приел делегация на византийския император [**Тизенгаузен, В.**, I, 1884, с. 434; **Вернад-**

⁶ Срв. с по-стария български превод: „А за султана пратеничеството им беше напълно неочаквано, защото и в миналото не е имало такова до управляващите преди него Египет. Освен това и българският народ не беше [така] известен, че да бъде въведен в [степен на] царство, и затова [тяхното] пратеничество му беше подозрително и тихомълком го отпрати“ [**ГИБИ, X.** 1980, с. 170].

ский, Г. В. 1927, с. 80; Павлов, П. 1989, с. 19–22]. Ако се приеме, че българските пратеници действително са пътували до столичния град, то тогава едната възможност за тях е била да се завърнат в средиземноморското пристанище и оттам корабът им да е достигнал до крайната си цел, плавайки по море, а след това и по долното течение на р. Нил. Все пак не трябва да се пренебрегва възможността пратениците да са прекосили Синайския полуостров, пресичайки пустинята. Най-вероятно те са получили точна информация за местонахождението на султана именно в Палестина, тъй като Байбарс създаде пощенска служба, посредством която била пренасяна информация от една част на държавата му към друга. Такъв пощенски път например преминавал през Рамла, но липсвал в самия Йерусалим поради разположението му в по-трудно достъпните Юдейски планини. Съществуват сведения, че осигуряването на многобройни свежи коне по пътя е позволявало разстоянието от Кайро до Дамаск да се вземе за четири дни. Именно пощенската служба е дала възможност на Байбарс да управлява успешно Сирия, докато той самият се е намирал в Египет [Khowaiter, A.-A. 1978, pp. 42–43; Дропи, Й. 1998, с. 80–81; Саки, К. 2020, с. 77–78]. Съвсем друг е въпросът дали действително мамелюкският владетел е бил в Кайро по това време и в такъв случай само може да се гадае накъде точно са се насочили българите. Известно е, че през 1275 г. султан Байбарс предвождат поход в Киликийска Армения, където превзел Сис (дн. Козан, Турция) и Аяс (дн. Турция), а веднага след това се завърнал в Сирия. През същата година той организира и военна експедиция в Нубия (дн. Судан и Южен Египет) срещу държавата Макурия, но армията му била предвождана от негови военачалници. Тази военна кампания започнала още през 1272 г. и продължила до битката при столицата Донгола (дн. Северен Судан) в 1276 г. В края на 1275 г. за известен период от време мюсюлманският владетел пребивавал в Сирия. Както вече беше посочено по-горе, в началото на 1276 г. той се намирал в Кайро. Оттук нататък през същата година султанът отново заминал за Сирия, откъдето организира военна кампания в Мала Азия и превзел Кесария (дн. Кайсери, Турция) в Кападокия, след като преди това разбил селджукските турци и монголските им съюзници. В края на живота си владетелят се оттегил в Дамаск, където починал през 1277 г. [Muir, W. 1896, pp. 27–29; Семенова, Л. А. 1966, с. 25; Приложение, с. 182; O’Fahey, R. S., Spaulding, J. L. 1974, pp. 15–16; Khowaiter, A.-A. 1978, pp. 67–68; 70–77; 141–142; The Encyclopedia of Islam, I, 1986, p. 1125; Павлов, П. 1989, с. 22; Ciociltan, V. 2012, pp. 73–74; Amitai, R. 2014, pp. 199–200].

Както става ясно от историческото съчинение на Георги Пахимер, българските пратеници не успели да спечелят египетския султан на своя страна, но причината за неуспеха на Йосиф Катар едва ли трябва да се търси в обяснението, че българската държава не била известна на Байбарс I, за разлика от голямата популярност, която имали българите в Арабския свят през Ранното средновековие [Салюм, С. 1987, с. 34]. Същата стойност има и твърдението, че султанът не познавал българите като народ, организиран в държава, и поради тази причина гледал на пратеничеството с недоверие [Славова, М. 2018, с. 601, бел. 18]. Това не се е дължало и на ниския ранг на Йосиф Катар [Ангелов, П. 1987, с. 11; Ангелов, П. 1988, с. 174], въпреки че от източника не се разбира какво е било положението му в държавата, а заключения по този въпрос могат да се правят единствено въз основа на отговорността на мисията [Ангелов, П. 2009, с. 146]. Текстът на Пахимер показва само едно – личното пристрастие на византийския историк, което проличава от израза „народът на българите не беше известен, че да бъде въвеждан до държава“ [Ангелов, П. 1999, с. 139, бел. 133]. Египетският султан, който имал кумански произход⁷, със сигурност разполагал с информация както за съществуването на Българското царство, така и за отношенията му със Златна орда и Византийската империя [Павлов, П. 1989, с. 21]. Освен това през XII – XIV в. в Палестина и Синай имало български монашески колонии, в които кипяла усилена книжовна дейност. Светите земи били посещавани и от бъл-

⁷ Според част от източниците султан Байбарс принадлежал към племето Елборли (Олберли), но в науката са направени и други интерпретации [Павлов, П. 1989, с. 21; Korobeinikov, D. 2008, pp. 402–405; Пилипчук, Я. В. 2013, с. 200; Пилипчук, Я. В., Сабитов, Ж. М. 2015, с. 126; Саки, К. 2020, с. 21–24].

гарски поклонници [Гюзелев, В. 1985, с. 85–88]. Впрочем политика да се изпращат български пратеничества в мамелюкски Египет продължила и през XIV в. [Кръстев, К. 2011, с. 619–630]. По-логичното обяснение в случая е, че религиозните аргументи едва ли са могли да убедят султана в правотата на някоя от страните в конфликта, а Йосиф Катар не е имал възможност да окаже подкрепа на останалите пратеници [Ангелов, П. 2009, с. 146]. Към това трябва да се добави и липсата на желание у султана да воюва с Византийската империя, с която по принцип поддържал нормални политически отношения [Павлов, П. 1989, с. 19; Madgearu, A. 2017, p. 261]. Основание има и изводът, че султан Байбарс е бил учуден, че именно жена е изпратила пратеничество при него, пък била тя и царица [Georgieva, S. 1995, p. 182; Georgieva, S. 2010, p. 126]. Също така е изказано предложение, че египетският владетел не смятал българите за надеждни съюзници [Успенский, Ф. И, III, 1948, с. 651]. Сходен характер има заключението, че мамелюкският султан не възприемал Българското царство като военна сила в региона [Koutrakou, N. 2020, p. 364]. Някои историци с право достигат до извода, че замислите на царица Мария по принцип били обречени на неуспех, тъй като скоро след това България била обхваната от размирици, които довели да падането от власт на съпруга ѝ [Златарски, В. III, 2007, с. 537].

Към приведените по-горе съображения е необходимо да се направи и още едно допълнение. Става дума за известие от творбата „Звезди, проблясващи във времето на султаните на Египет и Кайро“ на мамелюкския историк Абу ал-Махасин Джамал ад-Дин Юсуф ибн ал-Амир Сейф ад-Дин Тагрибирди (1409/1410–1470) [The Encyclopedia of Islam, I, 1986, p. 138]. Той, от своя страна, се основава на незапазени сведения от съчинението „Важните ценности в историята на емирите на Сирия и Джазира“ на сирийския автор Изз ал-Дин ибн Шаддад (1217–1285), който избягал в Египет вследствие на монголското завоевание [The Encyclopedia of Islam, III, 1986, p. 933]. Години наред представените по-долу сведения бяха познати в историографията единствено посредством частичния превод на откъса, изготвен от барон Владимир Тизенхаузен (1825–1902) [Тизенгаузен, В., I, 1884, с. 542; Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1992, с. 40; Spinei, V. 1986, p. 110; Павлов, П. 1987, с. 631–632; 636, бел. 12; Павлов, П. 1989, с. 21; Плетнева, С. А. 1990, с. 182; Ciociltan, V. 1992, pp. 1117–1118; Spinei, V, 2009, p. 167]. Именно данните, които отсъстват в корпуса на руския ориенталист, хвърлят нова светлина върху ранните години от живота на египетския султан и поне до известна степен могат да обяснят пренебрежителното му отношение към българското дипломатическо пратеничество, тъй като той имал личен мотив да бъде негативно настроен към Българското царство [Madgearu, A. 2017, p. 253].

В главата, озаглавена „Историята за управлението на Ал-Малик аз-Захир Байбарс над Египет“, Ибн Тагрибирди пише: „И шейхът Изз ал-Дин Умар ибн Али ибн Ибрахим ибн Шаддад каза: „Емирът Бадр ал-Дин Байсари ми каза, че [датата на] раждането на ал Малик аз-Захир [Байбарс] в земята на ал-Кипчак [е била] приблизително 625 г. от хиджра [12 декември 1227 – 29 ноември 1228]. И причината за неговото преместване от родината му в [други] страни бяха татарите. Когато те [татарите] решават да отидат в тяхната [на кипчаките] земя през 639 г. от хиджра [12 юли 1241 – 30 юни 1242 г.] и [новините] достигнаха до тях [кипчаките], последните писаха на А-н-с хан [Асен-хан], царят [малик] на Aulāq/Awalāq [Влахия = България], че ще прекосят Судакското море [Черно море] [за да дойдат] при него, за да им даде убежище от татарите. И той им отговори положително на [молбата] и ги засели в долината между две планини. И тяхното пътуване до него се състоя през 640 г. от хиджра [1 юли 1242 г. – 20 юни 1243 г.]. Въпреки това, когато [мирният живот в] това местоположение ги накара да се успокоят, той коварно действаше срещу тях и направи яростна атака срещу тях; и той уби някои от тях и взе [други] в плен. Байсари каза: „Аз, както и ал-Малик аз-Захир, бяхме сред тях заловените“. Той [също] каза: „И по това време той [Байбарс] беше на около двадесет и четири години [всъщност на около четиринадесет години]. Той и други пленници бяха продадени и доведени в Сивас [дн. Турция] и след това бяхме разделени и се срещнахме в Халаб [дн. Алепо, Сирия] в кервансарая на Ибн Килидж; след това се разделихме

[отново]. [Така] се случи, че той беше доведен в Кайро и продаден на емира Ала ал-Дин Айтегин ал-Бундукдари и остана в ръцете му, докато не беше взет от него [от султана] по време на неговия [на Ала ал-Дин Айтегин] арест сред други [роби], когото ал-Малик ал-Салих Наджм ал-Дин Айюб поиска от него [Ала ал-Дин Айтегин]. И това [се случи] в шаууал в 644 г. от хиджра [9 февруари – 9 март 1247 г.].“ [Khowaiter, A.-A. 1978, pp. 6–7; Korobeinikov, D. 2008, pp. 386–387; Узелац, А. 2013, с. 29, бел. 28; Пилипчук, Я. В. 2013, с. 200; Korobeinikov, D. 2014, p. 76; Madgearu, A. 2017, pp. 224–225; Пилипчук, Я. В., Сабитов, Ж. М. 2015, с. 124–125; Узелац, А. 2015, с. 36–37 и бел. 26; Саки, К. 2020, с. 25–27].

От приведения текст се достига до извода, че поради нашествието на монголите в земята на куманите, част от тях започнали да водят преговори с българския владетел, който се съгласил да ги приеме в земите си. По-късно обаче той решил да ги нападне, поради което някои от тях загубили живота си, а други попаднали в плен. Остава неизяснен въпросът кой владетел се визира в случая, като повечето изследователи го идентифицират с българския цар Йоан Асен II (1218–1241), но смятат, че датировката на събитията е некоректна. Ето защо е направен опит преселването на куманите да се датира през 1237 г. [Павлов, П. 1987, с. 631]. Други автори настояват, че става дума за преселническа вълна от 1239–1240 г. [Ciociltan, V. 1992, pp. 1117; Madgearu, A. 2017, p. 224, n. 113]. Изказано е и предположение, че куманите са преговаряли именно с Йоан Асен II, но крайт на управлението му се отнася към 1242 г. Заключават се още, че малко по-късно те са навлезли на българска територия при царуването на малолетния му син Коломан I Асен (1241–1246) [Korobeinikov, D. 2008, pp. 392–402]. Ако бъдат оставени настрана споровете около точното датиране на събитието, по-важното е друго. Изворът съдържа уникална информация за бъдещия султан Байбарс I, който споделил съдбата на други кумани, продадени като роби в Аюбидския султанат, а като преки виновници в този конкретен случай се сочат управниците на Българското царство.

В заключение може да се направи паралел между пратеничеството на царица Мария, което се окачествява от историците като „грандиозен план“ [Златарски, В. III, 2007, с. 536] и „амбициозен проект“ [Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 514; Божилов, Ив. II, 2017, с. 388], и опита на цар Симеон (893–927) да изгради военен съюз с арабския халиф Убайдаллах ал-Махди (909–934) от династията на Фатимидите през 20-те години на X в., когато български пратеници се споразумели за съвместна обсада на византийската столица. Макар че българската владетелка нямала нито военния, нито дипломатическия потенциал на своя знаменит предшественик от Ранното средновековие, тя без съмнение наследила от самочувствието, дързостта и хитростта на Палеолозите, а тези нейни качества я запазили от превратностите на съдбата и ѝ позволили да надживее и двамата си съпрузи – владетели на Българското царство. Колкото то политическият ѝ ход – той изглежда съвсем естествен не само защото седалището на Йерусалимската патриаршия се намирала на територията на Мамелюкския султанат, но и поради обстоятелството, че в лицето на мамлюците българските боляри виждали традиционен политически съюзник – кипчаките. Друг важен извод, който следва да се направи, е, че през 70-те години XIII в. българската царица и Българската църква изместили византийския василевс и Цариградската патриаршия в ролята им на водещи крепители на православието в Европейския Югоизток.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори/Sources

Георгий Пахимер, 1862 – Георгия Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах тринадцать книг. Т. I. Царствование Михаила Палеолога, 1255–1282. Под ред. проф. Карпова. Санкт-Петербург, 1862 [Georgiya Pakhimera 1862 – Georgiya Pakhimera istoriya o Mikhaile i Andronike Paleologakh

trinadsat' knig. T. I. Tsarstvovaniye Mikhaila Paleologa, 1255–1282. Pod red. prof. Karpova. Sankt-Peterburg, 1862.] (In Russian)

ГИБИ, Х, 1980 – Гръцки извори за българската история. Т. X. Съставители и редактори: Михаил Войнов, Василка Тъпкова-Займова, Любомир Йончев. София, 1980 [GIBI, X, 1980 – Gratski izvori za balgarskata istoria. T. X. Sastaviteli i redaktori: Mihail Voynov, Vasilka Tapkova-Zaimova, Lyubomir Yonchev. Sofia, 1980.] (In Bulgarian)

Дуйчев, И. П., 1944 – Иван Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944 [Dujchev, I. 1944 – Ivan Dujchev. Iz starata balgarska knizhnina. T. II. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Vtoroto balgarsko tsarstvo. Sofia, 1944.] (In Bulgarian)

Иванов, Й. 1970 – Йордан Иванов. Български старини из Македония. Под редакцията на проф. Боню Ангелов и проф. Димитър Ангелов. Фототипно издание. София, 1970 [1931] [Ivanov, Y. 1970 – Yordan Ivanov. Balgarski starini iz Makedoniya. Pod redaktsiyata na prof. Bonyu Angelov i prof. Dimitar Angelov. Fototipno izdanie. Sofia, 1970. [1931.] (In Bulgarian)

Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1992 – Иван Лазаров, Иван Тютюнджиев, Пламен Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII–XIV в.). Велико Търново, 1992 [Lazarov, I., Tyutyundzhiev, I., Pavlov, P. 1992 – Ivan Lazarov, Ivan Tyutyundzhiev, Plamen Pavlov. Dokumenti za politicheskata istoriya na srednovekovna Balgaria (XII–XIV v.). Veliko Tarnovo, 1992.] (In Bulgarian)

Славова, М. 2018 – Мирена Славова. Шеста книга от Историята на Георги Пахимер като извор за историята на възобновеното Българско царство (нов превод с бележки и коментар). – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, 596–620 [Slavova, M. 2018 – Mirena Slavova. Shesta kniga ot Istoriyata na Georgi Pahimer kato izvor za istoriyata na vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo (nov prevod s belezhki i komentar). – V: Balgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi N. Nikolov. Sofia, 2018, 596–620.] (In Bulgarian)

Тизенгаузен, В., I, 1884 – Владимир Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884 [Vladimir Tizengauzen I, 1884 – Vladimir Tizengauzen. Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy. T. I. Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh. Sankt-Peterburg, 1884.] (In Russian)

Georgius Pachymeres, 1, 1984 – Georges Pachymères. Relationes Historicas. Edidit notisque instruxit A. Failler. Gallice vertit Vitalianus Laurent (CFHB XXIV/ 1). Paris, 1984.

Georgius Pachymeres, 2, 1984 – Georges Pachymères. Relationes Historicas. Edidit notisque instruxit A. Failler. Gallice vertit Vitalianus Laurent (CFHB XXIV/ 2). Paris, 1984.

Pringle, D. 2012 – Denys Pringle. Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187 – 1291. London and New York, 2012.

Публикации / Publications

Ангелов, П. 1987 – Петър Ангелов. Българските средновековни пратеничества. – Векове, 16, 1987, 5–17 [Angelov, P. 1987 – Petar Angelov. Balgarskite srednovekovni pratenichestva. – Vekove, 16, 1987, 5–17.] (In Bulgarian)

Ангелов, П. 1988. – Петър Ангелов. Българската средновековна дипломатия. София, 1988. [Angelov, P. 1988 – Petar Angelov. Balgarskata srednovekovna diplomatsiya. Sofia, 1988.] (In Bulgarian)

Ангелов, П. 1999 – Петър Ангелов. България и българите в представите на византийците (VII–XIV век). София, 1999. [Angelov, P. 1999 – Petar Angelov. Balgaria i balgarite v predstavite na vizantiytsite (VII–XIV vek). Sofia, 1999.] (In Bulgarian)

Ангелов, П. 2009 – Петър Ангелов. Духовници-дипломати в средновековна България. – В: Щрихи към Балканското средновековие. Изследвания в памет на проф. Николай Кочев. София, 2009, 143–150 (=Петър Ангелов. Средновековна България и нейните съседи (Дипломатия и взаимни представи). София, 2017, 217–224) [Petar Angelov. Duhovnitsi-diplomati v srednovekovna Bulgariya. – V: Shtrihi kam Balkanskoto srednovekovie. Izsledvaniya v pamet na prof. Nikolay Kochev. Sofia, 2009, 143–150 (= Petar Angelov. Srednovekovna Bulgariya i neynite sasedi (Diplomatsiya i vzaimni predstavi). Sofia, 2017, 217–224).] (In Bulgarian)

Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012 – Йордан Андреев, Иван Лазаров, Пламен Павлов. Кой кой е в средновековна България. Трето допълнено и основно преработено издание. София, 2012

[1994] [Andreev, Y., Lazarov, I., Pavlov, P. 2012 – Yordan Andreev, Ivan Lazarov, Plamen Pavlov. Koy koy e v srednovekovna Balgaria. Treto dopalнено i osnovno preraboteno izdanie. Sofia, 2012 [1994.] (In Bulgarian)

Божилев, И. 2010 – Иван Божилев. България и Дубровник. Договорът от 1253 г. София, 2010. [Bozhilov, I. 2010 – Ivan Bozhilov. Balgaria i Dubrovnik. Dogovorot ot 1253 g. Sofia, 2010.] (In Bulgarian)

Божилев, И. П. 2017 – Иван Божилев. История на средновековна България. Т. II. Християнска България. Пловдив, 2017 [Bozhilov, I. P., 2017 – Ivan Bozhilov. Istoria na srednovekovna Balgaria. T. II. Hristiyanska Balgaria. Plovdiv, 2017.] (In Bulgarian)

Божилев, И., Гюзелев, В. 1999 – Иван Божилев, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999. [Bozhilov, I., Gyuzelev, V. 1999 – Ivan Bozhilov, Vasil Gjuzelev. Istoria na srednovekovna Balgaria VII–XIV vek. Sofia, 1999.] (In Bulgarian)

Вернадский, Г. В. 1927 – Георгий В. Вернадский. Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога. – Seminarium Kondakovianum, I, 1927, 73–84 [Vernadskiy, G. V. 1927 – Georgiy V. Vernadskiy. Zolotaya Orda, Egipet i Vizantiya v ikh vzaimootnosheniyakh v tsarstvovaniye Mikhaila Paleologa. – Seminarium Kondakovianum, I, 1927, 73–84.] (In Russian)

Георгиева, С. 2019 – Сашка Георгиева. Брачната дипломатия на средновековните български владетели. Пловдив, 2009. [Georgieva, S. 2019 – Sashka Georgieva. Brachnata diplomatsiya na srednovekovnite balgarski vladeteli. Plovdiv, 2009.] (In Bulgarian)

Гюзелев, В. 1985 – Васил Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София, 1985 [Gjuzelev, V. 1985 – Vasil Gjuzelev. Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znaniya v Balgaria XIII–XIV vek. Sofia, 1985.] (In Bulgarian)

Гюзелев, В. 2009 – Васил Гюзелев. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009. [Gjuzelev, V. 2009 – Vasil Gjuzelev. Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto. Plovdiv, 2009.] (In Bulgarian)

Дринов, М. 1873. – Марин Дринов. Въпросът за Българската и Сръбската църкви пред съдилището на Лионския събор в 1274 година. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 7–8, 1873, 25–42. [Drinov, M. 1873 – Marin Drinov. Vaprosat za Balgarskata i Srabskata tsarkvi pred sadilishteto na Lionskiya sabor v 1274 godina. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, 7–8, 1873, 25–42.] (In Bulgarian)

Дрори, Й. 1998 – Йосеф Дрори. Иерусалим под властью Айюбидов и Мамлюков. Перевод: Маша Буман, Соня Соломоник, Бенцион Дымарский. Тель-Авив, 1998 (Иерусалим в веках, часть 7). [Drori, Y. 1998 – Yosef Drori. Iyerusalim pod vlast'yu Ayubidov i Mamlyukov. Perevod: Masha Buman, Sonya Solomonik, Bentsion Dymarskiy. Tel'-Aviv, 1998 (Iyerusalim v vekakh, chast' 7).] (In Russian)

Златарски, В. III, 2007 – Васил Златарски. История на българската държава през Средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневици (1187–1280). Трето фототипно издание. София, 2007. [1940] [Zlatarski, V. 2007 – Vasil Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove. T. 3. Vtoro balgarsko tsarstvo. Balgaria pri Asenevtsi (1187–1280). Treto fototipno izdanie. Sofia, 2007. [1940] (In Bulgarian)

Иречек, К. 1978 – Константин Иречек. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. Под редакцията на проф. Петър Хр. Петров. София, 1978. [1876] [Irechek, K. 1978 – Konstantin Irechek. Istoria na balgarite. S popravki i dobavki ot samiya avtor. Pod redaktsiyata na prof. Petar Hr. Petrov. Sofia, 1978. [1876] (In Bulgarian)

История на България. 3, 1982 – История на България. Т. 3. Втора българска държава. София, 1982. [Istoria na Balgaria. 3, 1982 – Istoria na Balgaria. T. 3. Vtora balgarska darzhava. Sofia, 1982.] (In Bulgarian)

Комсалова, Р. 2019. – Румяна Комсалова. Политически проекти на българските средновековни владетелки. – В: Балканите – език, история, култура. Т. 6. 2019, 350–363. [Komsalova, R. 2019 – Rumyana Komsalova. Politicheski proekti na balgarskite srednovekovni vladetelki. – V: Balkanite – ezik, istoria, kultura. Vol. 6. 2019, 350–363.] (In Bulgarian)

Кръстев, К. 2011 – Красимир С. Кръстев. Дипломатически отношения между Българското царство и Египет през XIV в. – Bulgaria Mediaevalis, 2, 2011, 619–630. [Krastev, K. 2011 – Krasimir S. Krastev. Diplomaticheski otnosheniya mezhdhu Balgarskoto tsarstvo i Egipet prez XIV v. – Bulgaria Mediaevalis, 2, 2011, 619–630.] (In Bulgarian)

Младенов, М. 2009 – Момчил Младенов. Българската църква и Лионската уния от 1274 г. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. III. Научна конференция, 31 октомври 2008 г. В памет на д-р Иван Велков и проф. Велизар Велков. Ред. Д. Димитров. Велико Търново, 2009, 170–179. [Mladenov, M. 2009 – Momchil Mladenov. Balgarskata tsarkva i Lionskata uniya ot 1274 g. – V: Balgaria,

Balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie. T. III. Nauchna konferentsiya, 31 oktombri 2008 g. V pamet na d-Ivan Velkov i prof. Velizar Velkov. Red. D. Dimitrov. Veliko Tarnovo, 2009, 170–179.] (In Bulgarian)

Мутафчиев, П. П. 1943 – Петър Мутафчиев. История на българския народ. Т. 2. Второ българско царство. София, 1943. [Mutafchiev, P. 1943 – Petar Mutafchiev. Istoria na balgarskiya narod. T. 2. Vtoro balgarsko tsarstvo. Sofia, 1943.] (In Bulgarian)

Павлов, П. 1987 – Пламен Павлов. По въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в. – В: Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади. Т. 6. Българските земи в древността. България през Средновековието, София, 1987, 629–637. [Pavlov, P. 1987 – Plamen Pavlov. Po voprosa za zaselvaniyata na kumani v Balgaria prez XIII v. – V: Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Sofia, 23 may – 3 yuni 1986 g. Dokladi. T. 6. Balgarskite zemi v drevnostta. Balgaria prez Srednovekoviето. Sofia, 1987, 629–637.] (In Bulgarian)

Павлов, П. 1989 – Пламен Павлов. България, Византия и Мамлюкски Египет през 60-те – 70-те години на XIII в. – Исторически преглед, XLV, 1989, № 3, 15–24. [Pavlov, P. 1989 – Plamen Pavlov. Balgaria, Vizantia i Mamlyukski Egipet prez 60-te – 70-te godini na XIII v. – Istoricheski pregled, XLV, 1989, № 3, 15–24.] (In Bulgarian)

Пилипчук, Я. В. 2013 – Ярослав В. Пилипчук. Етнополитичний розвиток Дашт-і Кипчак IX–XIII ст., Київ, 2013. [Pilipchuk, Y. V. 2013 – Yaroslav V. Pilipchuk. Etnopolitichniy rozvitok Dasht-i Kipchak IX–XIII st., Kiïv, 2013.] (In Russian)

Пилипчук, Я. В., Сабитов, Ж. М. 2015 – Ярослав В. Пилипчук, Жаксылык М. Сабитов. Очерки этнополитической истории кыпчаков. Астана, 2015. [Pilipchuk, Ya. V., Sabitov, Zh. M. 2015. – Pilipchuk, Ya., V., Sabitov, Zh. M. 2015. Yaroslav V. Pilipchuk, Zhaksylyk M. Sabitov. Ocherki etnopoliticheskoy istorii kurchakov. Astana, 2015.] (In Russian)

Плетнева, С. А. 1990 – Светлана А. Плетнева. Половцы. Москва, 1990. [Pletneva, S. A. 1990 – Svetlana A. Pletneva. Polovtsy. Moskva, 1990.] (In Russian)

Саки, К. 2020 – Кайрат Саки. Юрта на вершине пирамиды. Нур-Султан, 2020. [Saki, K. 2020 – Kayrat Saki. Yurta na vershine piramidy. Nur-Sultan, 2020.] (In Russian)

Салюм, С. 1987 – Саел Салюм. Българо-арабски отношения през Средните векове. – Исторически преглед, XLIII, 1987, № 2, 19–34. [Salyum, S. 1987 – Sael Salyum. Balgaro-arabski otnosheniya prez Srednite vekove. – Istoricheski pregled, XLIII, 1987, № 2, 19–34.] (In Bulgarian)

Семенова, Л. А. 1966 – Лидия А. Семенова. Салах ад-дин и мамлюки в Египте. Москва, 1966. [Semenova, L. A. 1966 – Lidiya A. Semenova. Salakh ad-din i mamlyuki v Egipte. Moskva, 1966.] (In Russian)

Узелац, А. 2013. – Александар Узелац. Србија и Мамелучки Египат током XIII–XIV века. – Београдски историјски гласник, IV, 2013, 23–37 [Uzelats, A. 2013 – Aleksandar Uzelats. Srbija i Mameluchki Egipat tokom XIII–XIV veka. – Beogradski istorijski glasnik, IV, 2013, 23–37.] (In Serbian)

Узелац, А. 2015 – Александар Узелац. Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015. [Uzelats, A. 2015 – Aleksandar Uzelats. Pod senkom psa. Tatari i juznoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka. Beograd, 2015.] (In Serbian)

Успенский, Ф. И. III, 1948 – Федор И. Успенский. История Византийской империи. Т. III. Москва–Ленинград, 1948. [Uspenskiy, F. I. III, 1948 – Fedor I. Uspenskiy. Istoria Vizantiyskoy imperii. T. III. Moskva–Leningrad, 1948.] (In Russian)

Amitai, R. 2014 – Reuven Amitai. Dangerous Liaisons: Armenian-Mongol-Mamluk Relations (1260–1292). – In: La Méditerranée des Arméniens, XIIe–XVe siècle, Gérard Dédéyan and Claude Mutafian, Paris, 2014, 191–206.

Chareyron, N. 2005 – Nicole Chareyron. Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages, translated by W. Donald Wilson. New York, 2005.

Ciocîltan, V. 1992 – Virgil Ciocîltan. Componenta românească a țaratului Asăneștilor în oglinda izvoarelor orientale. – Revista Istorică, SN, III, 11–12, 1992, 1107–1122.

Ciocîltan, V. 2012 – Virgil Ciocîltan. The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. Leiden–Boston, 2012.

Evert-Kappesova, H. 1949 – Halina Evert-Kappesova. La Société byzantine et l'union de Lyon – Byzantinoslavika, X, 1949, № 1, 28–41.

Failler, A. 1977 – Albert Failler. Le séjour d'Athanase II d'Alexandrie à Constantinople. – Revue des études byzantines, 35, 1977, 43–71.

Failler, A. 1981 – Albert Failler. Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère. – Revue des études byzantines, 39, 1981, 145–249.

- Fine, J.** 1987 – John Fine. *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest.* Ann Arbor, Michigan, 1987.
- Geanakoplos, D. J.** 1959 – Deno J. Geanakoplos. *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258–1282). A Study in Byzantine-Latin Relations.* Cambridge, Massachusetts, 1959.
- Georgieva, S.** 1995 – Sashka Georgieva. *The Byzantine Princesses in Bulgaria.* *Byzantinobulgarica*, IX, 1995, 163–201.
- Georgieva, S.** 2010 – Sashka Georgieva. *Female Politicians in the Second Bulgarian Tsardom.* – *Bulgaria Mediaevalis*, 1, 2010, 113–136.
- Georgieva, S.** 2012 – Sashka Georgieva. *Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy from 1185 to 1280.* – *Bulgaria Mediaevalis*, 3, 2012, 431–452.
- Khowaiter, A-A.** 1978 – Abdul-Aziz Khowaiter. *Baibars the First. His Endeavours and Achievements.* London, 1978.
- Korobeinikov, D.** 2008 – Dimitri Korobeinikov. *A Broken Mirror: The Kipçak World in the Thirteenth Century.* – In: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed. by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev. Leiden–Boston, 2008, 379–412.
- Korobeinikov, D.** 2014. Dimitri Korobeinikov. *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century.* Oxford, 2014.
- Koutrakou, N.** 2020 – Nike Koutrakou. *Summit Diplomacy with a Female Face: Woman as a Diplomatic Actors in Byzantium from the 11th to the 15th century.* – In: *La diplomatie byzantine, de l'Empire romain aux confins de l'Europe (V^e–XVe s.). Actes de la Table-Ronde “Les relations diplomatiques byzantines (V^e–XVe siècle): Permanences et/ou changements”, XIIIe Congrès International des Études Byzantines – Belgrade, Août, ed. par Nicolas Drocourt et Elisabeth Malamut. Leiden–Boston, 2020, 333–378.*
- Laurent, V.** 1927 – Vitalien Laurent. *Le serment antilatin du patriarche Joseph Ier (juin 1273).* – *Échos d'Orient*, 26, 1927, 396–407.
- Laurent, V.** 1929 – Vitalien Laurent. *Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle: La vie et les oeuvres de Georges Moschabar.* – *Échos d'Orient*, 28, 1929, 129–158.
- Madgearu, A.** 2017 – Alexandru Madgearu. *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280).* Leiden–Boston, 2017 (= Alexandru Madgearu. *Asăneștii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185–1280).* Târgoviște, 2014).
- Muir, W.** 1896 – William Muir. *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt 1260–1517 A.D.* London, 1896.
- Nicol, D.** 1961 – Donald Nicol. *The Greeks and the Union of the Churches, the Report of Ogerius, Protonotarius of Michael VIII Palaiologos, in 1280.* – In: *Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature*, 63 (1962–964), 1–6.
- Nicol, D.** 1993 – Donald Nicol. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453.* Cambridge, Massachusetts, ²1993 [1972].
- Norden, W.** 1903 – Walter Norden. *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung, bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453).* Berlin, 1903.
- ODB**, 1, 1991 – *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Vol. 1, ed. by A. P. Kazhdan. New York–Oxford, 1991.
- O'Fahey, R. S., Spaulding, J. L.** 1974 – Rex S. O'Fahey, Jay L. Spaulding. *Kingdoms of the Sudan.* London, 1974.
- Opper, T.** 2008 – Thorsten Oper. *Hadrian. Empire & Conflict.* Cambridge, Massachusetts, 2008.
- Ostrogorsky, G.** 1963 – *Geschichte des Byzantinischen Staates.* München, ²1963 [1940].
- Pahlitzsch, J.** 2014 – Johannes Pahlitzsch. *Networks of Greek Orthodox Monks and Clerics between Byzantium and Mamluk Syria and Egypt.* – In: *Everythings on the Move. The Mamluk Empire as a Node in (Trans-) Regional Networks*, ed. by Stephan Conermann, ed. by Stephan Conermann. Göttingen, 2014, 127–144.
- PLP**, 1, 1976 – *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.* Band 1. Erstellt von E. Trapp. Wien, 1976.
- PLP**, 2, 1977 – *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.* Band. 2. Erstellt von E. Trapp. Wien, 1977.
- PLP**, 3, 1978 – *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.* Band. 3. Erstellt von E. Trapp. Wien, 1978.

PLP, 5, 1981 – Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Band. 5. Erstellt von E. Trapp. Wien, 1981.

Poussines, P. 1835 – Pierre Poussines. Observationum Pachymerianarum ad historiam rerum Michaelis Palaeologi libri tres. – In: Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologislibri tredecim. Recognovit I. Bekkerus. 1. Bonnae, 1835, 535–766.

Setton, K. I. 1976 – Kenneth M. Setton. The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia, 1976.

Spinei, V. 1986 – Victor Spinei. Moldavia in the 11th– 14th Centuries. Bucarest, 1986.

Spinei, V. 2009 – Victor Spinei. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden–Boston, 2009.

The Encyclopedia of Islam, I, 1986 – The Encyclopedia of Islam. Vol. I. A – B, ed. by H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, etc. Leiden, 1986.

The Encyclopedia of Islam, III, 1986 – The Encyclopedia of Islam. Vol. III. H – IRAM, ed. by B Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat, etc. Leiden–London, 1986.

The History and Archeology of Jaffa, 1, 2011 – The History and Archeology of Jaffa. Vol. 1, ed. by Martin Peilstöcker and Aaron A. Burke. Los Angeles, California, 2011.

Weksler-Bdolah, S. 2020 – Shlomit Weksler-Bdolah. Aelia Capitolina – Jerusalem in the Roman Period. In Light of Archeological Research. Leiden–Boston, 2020.

Παπαδόπουλος, Χ. 1910 – Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. ‘Ιστορία της ‘Εκκλησίας Ιεροσολύμων. Αλεξάνδρεια, 1910.

Παπαδόπουλος, Χ. 1985 – Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. ‘Ιστορία της ‘Εκκλησίας ‘Αλεξανδρείας (62–1934). Αθήναι, ²1985 [Αλεξάνδρεια, 1935].